КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

TEXT & IMAGE

ESSENTIAL PROBLEMS IN ART HISTORY

2021 2 (12)

ТЕКСТ І ОБРАЗ:
актуальні проблеми
історії мистецтва

txim.history.knu.ua
ISSN: 2519-4801

TEXT AND IMAGE: ESSENTIAL PROBLEMS IN ART HISTORY

scientific electronic journal

2021, volume 2 (12)

Founder: Taras Shevchenko National University of Kyiv
Year of foundation: 2016
Field of study: History
Language of publishing: Ukrainian, English, German, Polish, Russian, French.
Frequency: twice a year

Editorial board:

Gennadii Kazakevych, Dr. of Sc., Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) – editor-in-chief
Petro Kotliarov , Dr. of Sc., Associate professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) – deputy editor-in-chief
Oleksandr Okhrimenko, PhD, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) – managing editor
Iryna Adamska , PhD, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) – executive editor
Stefaniia Demchuk , PhD, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) – executive editor
Anna Kaluher, MA, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) - editor of Art Criticism section
Natalia Burdo , PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences in Ukraine (Ukraine)
Volodymyr Dyatlov , Dr. of Sc., Professor, Taras Shevchenko National Pedagogical University of Chernihiv (Ukraine)
Maxim Fomin , PhD, Senior lecturer, University of Ulster (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland)
Nathalie-Cécile Ginoux , PhD, Maître de conférences en art et archéologie des mondes celtes, Université Paris-Sorbonne (Paris IV) (France)
Rostyslav Konta , Dr. of Sc., Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)
Oleg Mashevskiy , Dr. of Sc., Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)
Pedro Reyes Moya-Maleno , PhD, Universidad Complutense de Madrid (Spain)
Antoniy Moysey , Dr. of Sc., Professor, Bukovinian State Medical University (Ukraine)
Aneta Pawłowska , Dr. Hab., Professor, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Łódzkiego (Polska)
Andrii Puchkov , Dr. of Sc. Professor, Modern Arts Research Institute (Ukraine)
Matthew Rampley, PhD, independent scientist-researcher, Faculty of Arts, Masaryk University (Czech Republic)
Sergei Ryzhov , PhD, Associate professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)
Ihor Sribnyak , Dr. of Sc., Professor, Borys Grinchenko Kyiv University (Ukraine)
Arno Strohmeyer, PhD, Professor, University of Salzburg (Austria)
Oleksandr Symonenko , Dr. of Sc., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences in Ukraine (Ukraine)
Mykhailo Videiko , Dr. of Sc., Senior Researcher, Borys Grinchenko Kyiv University (Ukraine)
Daqing Yang, PhD, Associate Professor, The George Washington University (U.S.A.)

Editorial board address: 01601, Ukraine, Kyiv, Str. Volodymyrska, 60, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Faculty of History, Art History department; tel. +380442393407; e-mail: arthistory@univ.net.ua

The journal is published by the authority of the Academic Senate of the Taras Shevchenko National University. Decision №17. June, 29, 2016.
The journal is included in the Ukrainian list of specialized scientific publications (Ministry of Education and Science of Ukraine, decision №374. March, 13, 2017)

ISSN 2519-4801

Image on the cover: Stuttgart Psalter, Württembergische Landesbibliothek, Cod.bibl.fol. 23

DOI: 10.17721/2519-4801.2021.2

ЗМІСТ
CONTENTS

ANCIENT, MEDIEVAL AND EARLY MODERN ART

Зелінський А. Морські мозаїки з Тмуїсу, цариця Береніка II
та мендеські пахощі: новий погляд на стару проблему
Zelinskyi A. Sea Mosaics from Thmouis, Queen Berenice II
and Mendesian Aromas: A New Look at the Old Problem……5

Друздєв О. Біблійні та місіонерські сюжети
в оздобленні Гарнізонного храму святих апостолів
Петра і Павла у Львові (колишній костел єзуїтів)
Druzdiev O. Biblical and missionary plots
in the decoration of Saints Peter & Paul
Garrison church (former Jesuit church)……25

Гуцул В. Проторицарство? Франкська армована
кіннота VIII – X століття у візуальних джерелах
Hutsul V. Protochivalry? Frankish Armored Cavalry
in 8th-10th Centuries as They Depicted in Visual Sources……37

Demchuk S. Late Gothic (Antwerp) Mannerism: Its Origins,
Nature And Decline (A Review of the Literature)
Демчук С. Пізньоготичний (Антверпенський) маньєризм:
його витоки, характер та зникнення (нарис історіографії)……83

MODERN AND CONTEMPORARY ART

Адамська І. Візуальні матеріали журналу «Шлях до здоров'я»
як інструмент антитуберкульозної кампанії в УСРР (1920-ті роки):
просвіта і пропаганда
Adamska I. Visual materials of the journal «Shliakh do zdorovia» («Path to Health»)
as a tool of an anti-tuberculosis campaign in the Ukrainian SSR (in the 1920s):
Education and propaganda……95

Зубар М., Магдич О. Спроба створення нових музейних наративів
у виставковому дослідницькому проєкті «Шевченко мовою міста»
Zubar M., Mahdych O. An attempt of creating new museum narratives
by the example of the exhibition project «Shevchenko by the urban tongue»……112

ART CRITICISM

Каленська І. Концепція кориди в живописному циклі
«Ole!» Леся Подерв'янського
Kalenska I. The concept of a bullfight in the painting cycle
«Ole!» by Les Podervianskyi……124

DOI: 10.17721/2519-4801.2021.2.01

МОРСЬКІ МОЗАЇКИ З ТМУЇСУ, ЦАРИЦЯ БЕРЕНІКА II ТА МЕНДЕСЬКІ ПАХОЩІ: НОВИЙ ПОГЛЯД НА СТАРУ ПРОБЛЕМУ[1]

Андрій Зелінський

Sea Mosaics from Thmouis, Queen Berenice II and Mendesian Aromas: A New Look at the Old Problem

Andrii Zelinskyi

In this article, I will be focusing on the two artifacts that are now housed in the Greco-Roman Museum of Alexandria. These are two Hellenistic mosaic compositions from the Egyptian city Thmouis, which was located in Mendesian nome (GRMA №№ 21.739; 21.736). Both mosaics depict an armed woman in royal purple and surrounded by the elements of marine entourage. The modern researchers offer three options for identifying this woman: 1) the allegory of Alexandria; 2) Arsinoe II, the second wife of Ptolemy II Philadelphus; 3) Berenice II, the wife of Ptolemy III Euergetes.

In the pages of this article, I offer several considerations and the arguments in favor of the identifying the woman from the mosaics of Thmouis as Berenice II. In particular, I assume the probability of the existence of a common denominator between Mendesian nome and the said queen. In my opinion, this common denominator was the production of the aromas. On the one hand, Mendesian nome was famous for making aromatic oils, that were known beyond Egypt. On the other hand, Berenice II showed a great interest in a perfume business. It was this interest that could be one of the reasons that prompted Ptolemy III to develop the southern coast of the Red Sea and to expand the Egyptian sphere of the influence beyond the Bab el-Mandeb Strait. As a result, Egypt gained access to a relatively cheap the vegetal raw materials, that were needed for the production of the perfume. The part of these raw materials, probably with the help of Berenice, could get to the Mendesean perfumers and, accordingly, helped to a improve the welfare of the nome.

Thus, the woman represented in the sea mosaics, that were popular in Tmuis, must be Berenice II, as Mendesians associated the supply of cheap overseas aromatic substances with her name. In the same time, it is likely that a Mendesian interpretation of the plot of these mosaics differed significantly from the author's idea, that was related to the promotion of a Ptolemaic naval power.

Keywords: *Thmouis, Berenice II, Ptolemy III, Mendesian nome, mendesian aromas, Hathor, Hatmehit.*

---

[1] Цей сюжет у більш стислій формі та з дещо іншими акцентами був мною представлений у додатку № 5 до монографії «Від басилевсів-фараонів до фараонів-басилевсів: перші 100 років птолемеївської монархії» (Зелінський 2020, 237–240). У роботі із зображеннями тмуїських мозаїк величезну допомогу надав мені PhD Б. ван Оппен де Рюйтер (Амстердам), якому я дуже вдячний. Звичайно, уся відповідальність за зроблені на цих сторінках висновки лежить винятково на мені. Також я дуже дякую моїй дружині Марії за допомогу підчас роботи з іншими ілюстраціями, розміщеними на сторінках цієї статті.

У центрі цього дослідження перебувають два дуже цікаві артефакти, котрі сьогодні зберігаються у Греко-римському музеї Александрії. Йдеться про дві мозаїчні композиції елліністичної доби (GRMA №№ 21.739; 21.736). Вони були знайдені на початку минулого століття у давньоєгипетському місті Тмуїсі (пор.: Meulenaere & MacKay 1976, p. 211–212; Carrez–Maratray 2014, p. 248) – одному з важливих центрів Мендеського ному, розташованого майже у самому серці нільської Дельти[2].

Іл. 2. Мозаїчне панно GRMA № 21.736 (Blouin 2015, p. 1953, fig. 2).

Іл. 1. Мозаїчне панно GRMA № 21.739 (Blouin 2015, p. 1953, fig. 1).

Обидві мозаїки, відрізняючись за формою та розміром[3], містять у собі майже ідентичний сюжет. Ідеться про жіноче погрудне зображення, виконане у грецькому стилі. Перша з мозаїк (GRMA 21.739), виконана на високому технічному рівні художником на ім'я Софіл, орієнтовно датується 2-ю половиною III ст. до Р.Х.[4]; другу (GRMA 21.736), котра за манерою виконання суттєво поступається попередній, відносять на 1-шу половину II ст. (див. наприклад: Stephens 2004, p. 68; 2005, p. 242–243; Clayman 2014, p. 136, pl. I, fig. 2; van Oppen de Ruiter 2015, p. 60–64; Blouin 2015, 1951–1959). Імовірно, у цьому випадку ми маємо справу або з виготовленим в Александрії оригінальним зображенням і знятою з нього місцевою копією, або ж навіть з двома місцевими копіями, знятими з невідомого александрійського оригіналу (Pollitt 1986, p. 222; Stephens 2005, p. 242; Clayman 2014, p. 136; Blouin 2015, p. 1951–1959).

Обидві мозаїчні картини зображують озброєну жінку у військово-морському вбранні і царському пурпурі. Морську тему продовжує й незвичайний характер її атрибутів – корони у вигляді корабельного носа і скипетра у формі мачти. При цьому серед елементів оздоблення носа-корони можна розрізнити зображення істот дуже подібних до дельфінів, класичного

[2] Про локалізацію Тмуїса (суч. Тімай ель-Амдід) та його важливе значення за греко-римської доби (див.: Montet 1957, p. 144–148, 151–153; Ochsenschlager 1967, S. 32–51; Geissen & Weber 2007, S. 276; Davoli 2010, p. 353; Blouin 2011, p. 57–67).

[3] Перша мозаїка (GRMA 21.739) являє собою прямокутник розміром 2,6 на 2,86 м.; друга (GRMA 21.736) – має круглу форму 1,46 м. у діаметрі (Meulenaere & MacKay 1976, p. 211).

[4] Оскільки переважна більшість подій, згаданих у цій роботі, відбулася до Різдва Христового, помітка "до Р.Х." надалі опускатиметься. При згадці подій, що відбулися після Різдва Христового, поряд з датою стоятиме помітка "п.Р.Х.".

(одинарного) рогу достатку – Корнукопії і Гермесового атрибута – жезла кадуцея (див. нижче)[5].

У світовій історіографії існує декілька варіантів ідентифікації центральної постаті морських тмуїських мозаїк. До недавнього часу ці зображення інтерпретувалися більшістю дослідників як персоніфікація Александрії (Michałowski 1970. № 16; Meulenaere & MacKay 1976, p. 211; Miguel Angel 1976, p. 57–58; Rice 1983, p. 108; Pollitt 1986, p. 221–222; Kimberly 2004, p. 44; Thompson & Buraselis 2013, p. 6; пор.: Morriss 2012, p. 108, not. 242). Проте, у середині 80-х рр. минулого століття В. Дашевський висунув низку вагомих аргументів, які спростовують зазначену можливість. На його думку, жіночі зображення з тмуїських мозаїк не відповідають відомим канонам персоніфікації Александрії чи якого-небуть іншого міста. Натомість, зображення у військових обладунках і царському пурпурі є дуже характерними для елліністичних правителів. Нарешті, характер вищевказаних жіночих зображень має недвозначні візуальні паралелі з ідеалізованими портретами трьох птолемеївських цариць: другої дружини Птолемея II Філадельфа Арсиної II (316–270 рр.[6]), дружини Птолемея III Евергета Береніки II (сер. 260-х – 221 рр.[7]) та дружини Птолемея IV Філопатора Арсиної III (246–204 рр.[8]). На підставі зроблених спостережень польський дослідник прийшов до висновку, що на тмуїських артефактах зображено одну з вищенаведених цариць. При цьому, хоча з огляду на морську тематику картин він теоретично не відкидав можливість варіанту з

[5] На моє прохання Б. ван Оппен де Рюйтер у приватному листі люб'язно надіслав зроблений спеціально для мене опис обох мозаїк: «First, let us make clear that there are two quite similar mosaics. One features the portraiture of Berenice within a round medallion. To the viewer's right of the queen's head the image is ruined so that part of her headdress is missing. The inventory of this circular version at the Greco-Roman Museum in Alexandria is 21.736. The TIFF image I have of this mosaic contains only the bust, and not the decoration around the roundel (which is not important for your purpose, but it shows three rings of leave-like shapes). The TIFF is 15.4 megabyte large and allows me to zoom in to the level of the tesserae. I cannot find the original size of this mosaic, but it appears to be smaller than the other. That other example, which is the one made by Sophilos, depict Berenice within a square frame. The inventory of this square version at the Greco-Roman Museum in Alexandria is 21.739. The JPEG image I have of this includes almost the entire mosaic, that is, also the decoration about the portrait (which first has a scale-like pattern, around which is a meandering maze-like decoration, and around that a black and white pattern that resembles a little bit a piano keyboard, but none of this is important for your question). The JPEG is only 3.83 megabyte and that does not allow me to zoom in to the level of the tesserae. The original size of this mosaic is 280 by 261 centimeters. The crown that Berenice wears on both mosaics can be described as the prow of a ship. However, the perspective on both versions is strange, in that both sides of the prow can be seen as if the ship is folded open with the bow towards the viewer. In other words, we can see the decorations on the port and starboard sides. The decoration on the sides in both versions is in two bands. On both versions on either side of the bow in the upper band appear caducei. On the version in the roundel (21.736) the decoration to the viewer's right is gone. On the left of the bow father to the viewer's left is an animal with a fish tail, but it's head is damaged. It may be a hippocamp or a dolphin. The decoration on the lower band of the prow in this mosaic is difficult to determine even though I can see ever tessera very clearly. This is partly because of missing stones, but also because of the smaller size of the mosaic. Looking at the Sophilos mosaic, bearing in mind that my file is of lower resolution, I have difficulty determining the designs of the two decorative bands on the prow. But I believe that I see a round shape (perhaps a shield) farther to the viewer's left of the left caduceus. And to the left of that is another fish-like creature, that I don't think is a dolphin, because it has a long coiling tail. It could be a sea-serpent or a hippocamp. Moving to the viewer's right of the bow in the upper band farther the right of the right caduceus is a white panel which is damaged so that the unclear design cannot be further determined. The lower decorative band has an eye immediately underneath the bow. After a little damage appears a cornucopia, it seems (this is what other authors have identified). And then farther to the viewer's right is what looks like a dolphin, diving with its head downward to the viewer's left, making a sinuous shape with its body and its tail curving upwards».

[6] Про неї (див.: Bennett 2001–2013, arsinoe_II; Carney 2013; Зелинский 2018, 118–141).

[7] Про неї (див.: Bennett 2001–2013, berenice_ii; Herklotz 2002, S. 43–61; Clayman 2014; Carrez–Maratray 2014; van Oppen de Ruiter 2015).

[8] Про неї (див.: Bennett 2001–2013, arsinoe_III; Bielman–Sanchez & Joliton 2019, p. 69–85, 90–94, not. 1–82; Sewell–Lasater 2020, p. 191–216).

Арсиноєю II[9], проте наполегливо підкреслював, що у плані портретної схожості ці зображення є найбільш подібними до Береніки II (Daszewski 1985, p. 146–158).

Викладки В. Дашевського набули визначального характеру для ходу подальшої дискусії. Так, протягом останніх десятиліть неодноразово виникали пропозиції ідентифікувати бодай одну або й обидві з мозаїк як зображення Арсиної II (Stephens 2005, p. 242; Morriss 2012, p. 108–114; Blouin 2015, p. 1951–1959; Pfeiffer 2017, S. 62–63; Kim 2019, p. 196–197; Bricault 2020, p. 32–33). Серед аргументів, висловлених на користь зазначеної ідентифікації, можна виокремити наступні: 1) вищезгаданий зв'язок історичної постаті й релігійного культу Арсиної II з пропагандою морської потуги держави Птолемеїв за часів Птолемея Філадельфа; 2) умовність стосовно портретної подібності офіційних й офіціозних зображень птолемеївських цариць; 3) наявність виявів особливого вшанування Птолемея II й Арсиної II у Мендеському номі, зафіксованих у добре відомому Мендеському написі (CGC 22181)[10]; 4) відсутність будь-яких вказівок на зв'язки між Беренікою II та Мендеським номом (Blouin 2015, p. 1951–1959; Morriss 2012, p. 108–114).

Згідно з іншою не менш поширеною на сьогодні інтерпретацією, до прибічників якої відносить себе й автор цієї публікації, на вищевказаних мозаїчних зображеннях представлено Береніку II (Koenen 1993, p. 27; Phrommer 2001, p. 40–41; Clayman 2014, p. 136, pl. i fig. 2; Carrez–Maratray 2014, p. 247–248; van Oppen de Ruiter 2015, p. 62–63; Sewell–Lasater 2020, p. 178–179; пор.: Blouin 2015, p. 1955, not. 19). Окрім портретної подібності, відзначеної ще В. Дашевським (див. вище), на користь зазначеної ідентифікації наводяться наступні аргументи,: 1) наявність серед мозаїчних елементів одинарного рогу достатку, котрий належав до числа особистих атрибутів Береніки II[11]; 2) присутність зображення корабельного носа на реверсі монет з північно-фінікійського Марата, оснащених портретом Береніки II; 3) можливість використання постаті зазначеної цариці у морській пропаганді її чоловіка за зразком практики Птолемея Філадельфа стосовно Арсиної II (Clayman 2014, p. 136–137; van Oppen de Ruiter 2015, p. 62–63; Sewell–Lasater 2020, p. 178–179)[12].

Іл. 3 Золота октодрахма (мінея?) із зображенням Береніки II на аверсі та корнукопії на реверсі (Clayman 2014, pl. I, fig. 1).

Перш ніж перейти до викладення нового аргументу на користь Береніки II, якому безпосередньо присвячено цю публікацію, я вважаю за доцільне зробити декілька коментарів з приводу вже існуючих доказів, висунутих

[9] Про морські конотації культу Арсиної II і тісний зв'язок цього культу з морською політикою Птолемея II (див. наприклад: Carney 2013, p. 98–110).

[10] Останнє видання цього документу (Панов 2017, с. 204–222).

[11] Про ріг достатку, як атрибут Береніки II (див. наприклад: Thompson 1973, p. 33–35, 45, 55, 60; Fantham et al 1994, p. 145–146; Clayman 2014, p. 69, 85, 101, 122, 129–131, 169; van Oppen de Ruiter 2015, p. 52–53, 63–64). Натомість, атрибутом Арсиної II був створений спеціально для неї подвійний ріг достатку – дікерас (Athen. XI, 497b–c; Thompson 1973, p. 32–33, 54–55; Rice 1983, p. 202–208; Müller 2009, S. 374–378; van Oppen de Ruiter 2015, p. 29, 34, 49, 159, not. 78).

[12] У цьому зв'язку слід мати на увазі, що в ході III Сирійської війни (246-241 рр.) Птолемей III хоча й втратив контроль над Кікладами (Зелінський 2020, с. 130, 150, 417, прим. 1087, 447–448, прим. 1313), проте заволодів низкою важливих портів на узбережжі Північної Сирії, Малої Азії та Фракії (Зелінський 2020, с. 130, 149–150, 415–416, прим. 1073–1082, 446–447, прим. 1305–1312). Такий стан речей дозволяв йому продовжувати позиціонування держави Птолемеїв як повелительки морів, що й могло бути втілено в особі Береніки II, зображеній на тмуїських мозаїках.

як «за», так і «проти» кандидатури дружини Птолемея Евергета. Насамперед, говорячи про божественну атрибутику, зображену на мозаїках, варто звернути увагу не лише на ріг достатку, а й на кадуцей (або як його називали греки – керикейон)[13]. Не виключаю, що цей добре відомий атрибут бога Гермеса (Грейвс 1992, с. 45–46; Atsma 2000–2019, Hermes; Lorber 2014, p. 207)[14], міг символізувати незриму присутність на картині самого Птолемея III. Цей монарх на відміну від свого батька – чоловіка Арсиної II – досить часто зображувався у подобі Гермеса, хоча й без кадуцея (Beyer–Rotthoff 1993, S. 283–284; Heilmeyer 1997, S. 7–22; Queyrel 2002, p. 28–38; Palagia 2006, p. 210–212; Benavente Vicente 2021, p. 91–114; пор. Lorber 2014, p. 208–211). Але остання обставина не завадила б глядачам при погляді на цей дуже характерний жезл побудувати асоціативний ланцюг: кадуцей – Гермес – Птолемей III[15].

З іншого боку, від аргументу, пов'язаного із зображеннями на монетах з фінікійського Марата, не зважаючи на безумовну його привабливість, доведеться відмовитися. По-перше: 73–75 роки певної ери[16], вказані на цих нумізматичних пам'ятках жодним чином не вписуються у контекст політичної історії держави Птолемеїв. По-друге, відповідні монети належать не до птолемеївського (фінікійського), а до аттичного вагового стандарту (Seyrig 1951, p. 206–220; Bagnall 1976, p. 11)[17]. З огляду на це, я схиляюся до точки зору, згідно з якою на монетах з Марата було зображено не Береніку II а селевкідську царицю Лаодіку IV (пор. Huth, Potts & Hoover 2002, p. 81–87).

Своєю чергою, положення про існування екстраординарних зв'язків між Арсиноєю II та Мендеським номом (див. вище) також не витримує ніякої критики. Ми можемо говорити про тісні контакти між зазначеним номом і Птолемеєм II, котрий відвідував його як мінімум тричі (Panov & Zelinskyi 2019, p. 164–166; Зелінський 2020, с. 113). У випадку ж Арсиної II ми маємо справу лише з реакцією місцевого жрецтва на запровадження царем посмертного культу своєї померлої дружини у загальноєгипетському масштабі (пор. Panov & Zelinskyi 2019, p. 160; Зелінський 2020, с. 114, 118, 391н, прим. 930 932–934). Так, свідоцтва запровадження посмертного єгипетського культу Арсиної II за часів Птолемея Філадельфа можна віднайти не лише у Мендеському, але й у низці інших номів: Арсиноїтському, Бубастійському, Геліопольському, Мемфіському, Питомському, Саїському, Таніському, Фіванському тощо (див. наприклад: Quaegebeur 1971, p. 191–217; Nilsson 2012, p. 155–160, 166–169, 174, 187–188; Morriss 2012, p. 111; Панов 2019, с. 161–164, 176–279; Зелінський 2020, с. 390н, прим. 930 932–933). Натомість, ситуація з Беренікою II, з моєї точки зору, була зовсім іншою. Як буде показано далі, зазначена цариця могла мати безпосередньі зацікавлення в особистих контактах з жителями Мендеського ному, що між іншим знайшло своє відображення у популярності на його території наших мозаїк.

У першу чергу, слід звернути увагу на невідповідність аутентичного змісту сюжету тмуїських мозаїк гідрографічним реаліям Мендеського ному, що мали місце за греко-римської доби. Незалежно від ідентифікації жіночого зображення, сучасні дослідники одностайно розглядають мозаїчні композиції з Тмуїса як алегорію птолемеївської морської

[13] У науковій літературі використовуються обидві назви.

[14] Спроба пов'язати вищезгадані зображення кадуцея з постаттю Ісіди (Morriss 2012, p. 107), на мою думку є недостатньо переконливою, оскільки практика наділення зазначеної богині цим атрибутом набула поширення лише за часів Римської імперії (Bricault 2020, p. 159; пор. Morriss 2012, p. 107).

[15] До речі, низка дослідників припускає, що й одинарний ріг достатку міг використовуватись як божественний атрибут не лише Беренікою II, але й її чоловіком (див. наприклад: Bailey & Craddock 1991, p. 188, not. 18).

[16] Скоріше за все, у цьому випадку йдеться про автономну еру самого Марата. Її початок, подібно до 1-го року ери сусіднього острівного міста Арада, частиною материкової переї якого тривалий час був Марат (Анохин 2013, с. 148–151; також див.: Grainger 1991), припадав на 259 р. (Анохин 2013, с. 150, прим. 64–65; пор. Зелінський 2020, с. 106, 366, прим. 759–761).

[17] Про птолемеївський монетний стандарт (див. наприклад: Huss 2001, S. 219–221; von Reden 2007, p. 33–43).

могуті[18] (Bowman 1986, p. 218; Koenen 1993, p. 27; Stephens 2004, p. 68; Tompson & Buraselis 2013, p. 6ж; Clayman 2014, p. 136–137; van Oppen de Ruiter 2015, p. 64; також див. вище)[19]. Проте подібна інтерпритація в будь-якому разі не може пояснити появу цих картин у Тмуїсі, оскільки міста Мендеського ному за греко-римської (а можливо – й ахеменідської) доби не мали повноцінного виходу до моря (пор.: Montet 1957, p. 152–153; Geissen & Weber 2007, S. 275–276). Починаючи як мінімум з елліністичного періоду, з огляду на поступове замулення, Мендеський рукав нільської Дельти як транспортна артерія набуває другорядного значення; а за римських часів імовірно стає об'єктом свідомого осушення (пор. наприклад: Blouin 2006, p. 61–64, 77, 92–94, 261; також див. нижче). Теоретично, на момент створення наших мозаїк, до річкових портів Мендесу чи Тмуїсу, відповідним рукавом нільської Дельти могли потрапити легкі допоміжні морські судна. Таке припущення можна зробити з огляду на дуже розпливчасте свідоцтво Страбона (Strab. XVII, I, 18; пор. Rodrigo 2000, p. 38–39; Geissen & Weber 2007, S. 278), котрий відвідав Єгипет у сер. 20–х рр. (Knight 1998, p. 3). Проте, як ми побачимо нижче, навіть це припущення може носити виключно умоглядний характер.

В цілому, як сучасний стан археологічної джерельної бази, так і свідчення античних наративів не дозволяють говорити бодай про можливість причетності Мендеського ному до будь-яких форм морського судноплавства за елліністичної доби. Так, А. Родріго, котра протягом 1990-х років брала безпосередню участь у мендеських розкопках (Redford et al. 2004, p. vii), робить висновок про морське сполучення між птолемеївським Мендесом і Середземним морем виключно на підставі самої наявності Мендеського рукава (Rodrigo 2000, p. 38). Своєю чергою К. Блуен, котра цілком доречно згадує про мендеську доелліністичну морську торгівлю (Blouin 2011, p. 61, 65), говорячи про реалії греко-римської історії ному, концентрує увагу виключно на внутрішній активності його річкового порту (Blouin 2006, p. 92–93, 261; 2011, p. 61–65). Схоже, що використання Мендеського відгалуження нільської Дельти задля забезпечення торгівельних зв'язків внутрішніх районів Єгипту з Середземним морем мало місце лише за епохи Старого царства, 3-го перехідного періоду і, можливо, за часів Саїської династії (пор. Mumford 2002, p. 18; 2013, p. 38, 40; Blouin 2006, p. 56, 84; Parcak 2010, p. 10–11). Разом з цим, результати археологічних досліджень міста Ро-Нефер (Тель-Тебілли), котре час від часу відігравало роль морського порту Мендеського ному, у сукупності з античними наративами (див. нижче) не дають жодного доказу на користь відповідного його використання, починаючи з моменту першого перського завоювання Єгипту[20] (Mumford 2002, p. 18–23; 2013, p. 38–67; Blouin 2006, p. 97–100). Навіть знайдені у Мендеському номі дуже нечисленні предмети середземноморського імпорту, орієнтовно датовані VII-IV ст. (Mumford 2002, p. 19; 2013, p. 40, 61n, not. 26; Redford et al. 2004, p. 135–184; Blouin 2006, p. 88; 2011, p. 61), могли потрапити до нього через Навкратіс, а згодом через Тоніс/Гераклеон (пор. Hdt. II, 113; 178–179; Cairo JE, 34002, 9–13 = панов 2017, с. 40–45; Diod. I, 19; Strab. XVII, I, 16–17; 33; Fraser 1972, p. 133–134; Möller 2000; Geissen & Weber 2006, S. 281–282; Pfeiffer 2010, p. 15–24).

[18] Винятком з цього правила виступає досить умоглядне припущення, нещодавно висловлене М. Мінас-Нерпель. Дослідниця пов'язує зазначені мозаїки з одноосібним правлінням Береніки у Єгипті на початку III Сирійської війни (Minas-Nerpel 2019, p. 167); тобто у 246/245 р. При цьому, як нам відомо, береніка протягом вищевказаного періоду жодним чином не була причетна до військово-морських операцій птолемеївського флоту (див. наприклад: Зелінський 2020, с. 129–131, 413–422, прим. 1058–1118).

[19] В. Хусс навіть долучив їх до переліку доказів на користь доволі сумнівної гіпотези щодо збереження Птолемеєм Евергетом міцних позицій в усій (у тому числі, центральній) Егеїді, не зважаючи на поразку в навмахії при Андросі (Huss 2001, S. 350, Anm. 99). З приводу більш виваженого погляду на цю проблему (див. прим. 12).

[20] Тобто, починаючи з 525 р. (див. наприклад: Perdu 2010, p. 149–150).

З іншого боку, у нашому розпорядженні існує низка наративних джерел (зокрема: твори Фукидіда, Діодора Сицилійського, Страбона та Йосифа Флавія), котрі вказують на технічні ускладнення, з які чекали на військові та вантажні кораблі у Мендеському рукаві нільської Дельти, починаючи з доби першого перського панування. Так, вже у середині 450-х рр. під час антиперського повстання Інара (див. Perdu 2010, p. 152) афінська ескадра у складі 50-ти трієр пришвартувалася до єгипетського берега у Мендеському гирлі, де, ймовірно не маючи фізичної можливості зачаїтися у глибині нільського рукава[21], була одночасно атакована персами з моря і суходолу (Thuc. I, 110, 4).

Через півтора століття після вищезгаданих подій, син і співправитель Антігона Монофтальма, Деметрій Поліоркет, під час єгипетської кампанії 306 р. (див. Wheatley 2014, p. 92–108; Зелінський 2020, с. 57, 282–283, прим. 262–264) також лише обмежився кількома спробами висадки військово-морського десанту на середземноморському узбережжі нільської Дельти західніше від Пелузія, навіть не ставлячи собі за мету проникнення у глиб країни по якомусь з річкових рукавів (Diod. XX, 75–76; пор. Plut. Demetr. 19; Paus. I, VI, 6). Зокрема, шукаючи місця для висадки, він не робив різниці між повноцінним Фатнітським рукавом[22] і одним з т.зв. хибних гирел (Diod. XX, 75, 4–5), непридатних для судноплавства[23]. Більше того, Під час свого рейду вздовж єгипетського морського узбережжя між Пелузійським і Фатнітським рукавами, Деметрій оминув своєю увагою місця впадіння у море Таніського та Мендеського (!) рукавів[24], які він або випадково не помітив або свідомо відкинув як непридатні для його справи. До того ж, говорячи про високу вірогідність тодішньої непридатності Мендеського рукава для повноцінного судноплавства, не варто скидати з рахунків й певне свідоцтво одного з безпосередніх учасників експедиції Деметрія[25]. За його словами, прибережну смугу, що прилягала до Фатнітського гирла: «…сама природа зміцнила болотами й баговиннями» (Diod. XX, 76, 1). Коли ж мати на увазі дуже незначну відстань, яка пролягала між Фатнітським і Мендеським гирлами (див. прим. 24), то з великою часткою вірогідності можна поширити зазначену характеристику на область останнього.

Такий стан речей, своєю чергою, добре співвідноситься з більш пізнім (див. вище) свідоцтвом Страбона. За словами античного географа: «Гирла {нільської Дельти} мають входи для суден, але вони не пристосовані для вантажних суден, а тільки для допоміжних, оскільки ці гирла є мілкими й заболоченими. Щоправда, Канопське гирло здебільшого слугувало портом, у ті часи, коли александрійські бухти були замкнені…» (Strab. XVII, I, 18). Таким чином, Страбон, не конкретизуючи уваги на Мендеському номі, говорить лише про можливість проникнення невизначеними рукавами нільської Дельти якихось легких морських суден. При цьому він недвозначно вказує на недоступність мілких і заболочених гирел нільських рукавів – із Мендеським включно – для проходження морських вантажних

[21] Фукидід пояснює висадку афінських воїнів у самому місці впадіння Мендеського рукава у Середземне море виключно незнанням останніх про поразку єгипетського антиперського повстання (Thuc. I, 110, 4). Проте, той же Фукидід раніше зазначає, що попередній афінський контингент піднявся до Мемфісу одним з нільських рукавів (Thuc. I, 104, 2). За такого стану речей можна зробити висновок, що афіняни, котрі добре знали про логістичне значення рукавів нільської Дельти, у другому випадку обрали невдале гирло; тоді як у першому, пливучи з Кіпру (Thuc. I, 104, 2), скористалися повноводним Пелусійським рукавом. Про придатність цього рукава нільської дельти для судноплавства у V–IV ст. (див. Diod. XV, 42, 2–4, а також нижче).

[22] Про цей рукав Дельти (див. Наприклад: Strab. XVII, I, 18; а також прим. 24).

[23] Про хибні нільські гирла (див. Страб. XVII, I, 18; пор. Knight 1998, p. 183).

[24] Страбон перераховуючи рукави нільської Дельти із заходу на схід, пише наступне: «Після Канобського гирла слідують Больбітське, потім Себеннітське та Фатнітське… Поблизу від Фатнітського гирла лежить Мендеське, далі йдут Таніське і, нарешті, останнє – Пелусійське» (Strab. XVII, I, 18; пор. Knight 1998, p. 180–183; а також: Diod. I, 33, 7; Plin. Hist. Nat. V, 64).

[25] Імовірно, ним був придворний історик перших Антигонідів, Єронім з Кардії (Wheatley 2014, p. 96–97).

(по суті, торгівельних) транспортів. Разом з цим, з огляду на попередні свідоцтва можна прийти до висновку, що відзначена Страбоном непридатність більшості нільських рукавів для проходження повноцінних морских суден була результатом тривалого гідрологічного процесу відчутні прояви якого мали місце у Мендеському номі з кін. IV, а можливо й у V ст.

Завершальну стадію зазначеного процесу відображено у свідченні Йосифа Флавія часів Юдейської війни. Як розповідає цей історик, майбутній римський імператор Тит, котрий у 70 р. п.р.х. вирушив з Єгипту на Єрусалим, доплив з військом по Нілу з александрійського передмістя: Нікополя (пор. Strab. XVII, I, 10; 16), до Тмуїса[26]. Звідти ж, очевидно не маючи змоги надалі перетинати Дельту водним шляхом чи спуститися до моря нефункціонуючим Мендеським рукавом, він вирушив суходолом через Таніс на Пелузій[27].

Повертаючись до елліністичних реалій, слід зазначити, що Г. Хаубен і деякі інші дослідники, спираючись на розповіді низки античних авторів, припускають можливість проходження рукавами нільської Дельти порівняно легких військово-морських кораблів з трієрами включно. Проте, у цьому випадку здебільшого мається на увазі лише «пік» нільського розливу. До того ж, відповідними дослідниками не наводиться конкретних вказівок на приклади подібного судноплавства, безпосередньо пов’язані з Мендеським рукавом (див. наприклад: Darnell 1992, p. 70–72; Wheatley 2014, p. 103; Rose 2015, p. 196–197; пор. Billows 1997, p. 164n, not. 4). Тоді як в усіх відомих нам описах подій V–I ст. йдеться майже винятково про використання морськими суднами Пелусійського (Thuc. I, 104, 2; Diod. XV, 42, 2–4; XX, 74–76; Arr. Anab. III, 1, 3–4; Dio Cas. XLII, 41; див. також Wheatley 2014, p. 103) чи у крайньому випадку – Канопського (Bel. Alex. 25; 28; Strab. XVII, I, 18; Dio Cas. XLII, 40, 6; і можливо Thuc. 109, 3) рукавів[28].

На підставі вищенаведених міркувань можна зробити висновок, що зображена на тмуїських мозаїках жіноча алегорія птолемеївської морської потуги, котра між іншим натякала на безпосередні прибутки від декларованої державою безпечної морської торгівлі[29], навряд чи могла зацікавити жителів Мендеського ному у своєму первинному значенні. Проте, з мого погляду, може існувати інше більш прийнятне пояснення появи у

[26] Імовірно, Тит не бажаючи підійматися Канопським рукавом до Мемфіса, вирішив скоротити шлях, скориставшись каналом, що з‘єднував західну і східну частини Дельти. Про цей канал (див. наприклад: Blouin 2006, p. 74, 77; Redon 2014, p. 67–68).

[27] «...для завоювання Єрусалима він [Веспасіан] відправив свого сина Тита з відбірним військом. Останній вирушив суходолом до Нікополя, 20 стадій від Александрії, пересадив там військо на кораблі й плив Нілом до міста Тмуїса, Мендеського округу. Висадившись у цьому місці, він рушив вперед суходолом і розбив табір біля містечка Таніса. Другу, нічну, стоянку він зробив у Гераклеополі, а третю – у Пелусії» (Flav. Bel. Jud. IV, XI, 5).

[28] Єдиним, проте дуже умовним винятком пов’язаним з Мендеським рукавом можуть уважатися події сер. 370–х рр., які відбулися під час єгипетського походу, очолюваного персом Фарнабазом і афінянином Іфікратом (Diod. XV, 41–43; пор. Polyaen. III, IX, 38; 59; також див. Perdu 2010, p. 155). Умовність цього епізоду полягає в тому, що з переказу Діодора, підкріпленого анекдотом, наведеним Поліеном, не можна з’ясувати ступінь придатності Мендеського рукава для проходження ним грецьких і перських морських кораблів. Як відомо, перський десант висадився у місці впадіння Мендеського рукава у Середземне море або навіть на прилеглому морському узбережжі (Diod. XV, 42, 4; пор. Polyaen. III, IX, 38), з огляду на привентивні єгипетські заходи по захисту нільської дельти від потенційного вторгнення ворожого військово–морського флоту (Diod. XV, 42, 1–4). Звідти напасники суходолом попрямували до контролюючої рукав фортеці, яку зрештою й захопили без використання кораблів (Diod. XV, 42, 4–5). Імовірно, цією фортецею був сам Мендес або ж, що менш вірогідно, портове містечко Ро-Нефер (див. вище), що лежало на 18 кілометрів північніше від номової метрополії (пор. Blouin 2006, p. 83-84). Коли ж згодом напасники почали обговорювати доцільність негайного захоплення Мемфісу, залишилося незрозумілим, які саме кораблі (морські чи річкові) планувалося використати для транспортування війська під стіни зазначеного міста (Diod. XV, 43, 1–2). Подальші ж бойові дії у районі Мендесу велися винятково на суходолі (Diod., 43, 3–4). Зрештою, напасники, з огляду на початок розливу Ніла (!) були змушені відступити (BDiod. XV, 43, 4). І лише під час їхньої евакуації з Єгипту ми знову зустрічаємо згадку про морський корабель, яким Іфікрат прибув до Афін (Diod. XV, 43, 5).

[29] Згадаймо зображення Гермесових кадуцеїв, які фігурують у нашому мозаїчному сюжеті (див. вище).

Тмуїсі зазначених витворів мистецтва. При чому, це пояснення має безпосереднє відношення до одного з напрямів діяльності Береніки II, котрий був тісно пов'язаний з промисловою спеціалізацією Мендеського ному. Своєрідним спільним знаменником між Беренікою і мендесцями, скоріше за все, могло бути парфумерне виробництво.

Як свідчив александрійський лікар часів Августа Аполлоній Мус (Strab. XIV, I, 34; пор. Fraser 1972, p. 361; Lang 2013, p. 221), а також неодноразово зазначав Пліній Старший і вказував його сучасник – інший лікар Діоскорид, у Мендеському номі виготовляли ароматичні суміші, котрі за часу цих трьох письменників набули широкої популярності в усьому Середземномор'ї (Athen. XV, 688f; Plin. Hist. Nat. XIII, 4–5; 8–9; 17; Dioscor. De Mat. Med. I, 72; пор. Lucas 1930, p. 45–46, 51; Rodrigo 2000, p. 33–39; Reger 2005, p. 256–257; Geissen & Weber 2007, S. 278; Schäfer 2011, S. 259, Anm. 195; Blouin 2011 p,. 60–61). Коріння цього промислу сягали глибокої давнини[30] й імовірно були пов'язані з місцевим храмовим господарством. Вірогідно, саме ці місцеві пахощі використовував Птолемей Філадельф під час виконання ним ритуалу вшанування священного барана, відображеного на одному з барельєфів Мендеської стели (cgc 22181; пор. Schäfer 2011, S. 239, 247, 249, 251; Панов 2017, с. 205–206, 213, 216–217; пор. Blouin 2006, p. 259), а також у перебігу інших ритуалів, пов'язаних із неодноразовим перебуванням цього царя у зазначеному номі (див. вище)[31]. Протягом 257–256 рр. Довірений помічник Філадельфового діойкета (міністра фінансів) Аполлонія, Зенон із Кавну[32], двічі закуповував мендеські пахощі для свого патрона (PCZ, 59.089; PSI, 333; пор. Orrieux 1985, p. 89, 110; Rodrigo 2000, p. 35; Reger 2005, p. 255, 275, 289, not. 78; Blouin 2006, p. 258–259)[33].

На поширення у зазначеному номі парфумерної індустрії, окрім свідчень вищенаведених джерел, а також археологічних знахідок (див. прим. 30), певним чином указує практика ототожнення головної богині ному – Хатмехіт – з однією з провідних постатей єгипетського пантеону – Хатхор (Meulenaere & MacKay 1976, p. 181, not. 10; Blouin 2006, p. 73, not. 204; Geissen & Weber 2007, S. 278, 283–284). При цьому, обидві богині, з-поміж іншого, носили епітет «Володарка країни Пунт» (суч. півострів Сомалі). Як добре відомо, саме з цього регіону походила більшість ароматичних речовин, використовуваних єгиптянами для виробу пахощів (див. Strab. XVI, IV, 14; Peripl. Mar. Erythr. 7–12; пор. Lucas 1930, p. 44, 49–50, 53; Reger 2005, p. 257; Gaber 2009, p. 261–262). Відповідно, обох вищезгаданих богинь уважали тією або іншою мірою причетними до ознайомлення єгиптян із ароматичними субстанціями (Meulenaere & MacKay 1976, p. 178, 181, not. 9; Blouin 2006, p. 273; Geissen & Weber 2007, S. 278, 284; Gaber 2009, p. 158, 260–262, 470). Таким чином, ототожнення головної богині відомого своїми пахощами Мендеса із загальноєгипетською

[30] Згідно з дуже переконливими викладками А. Родріго, які базуються на свідченнях Теофраста (див. вище), низці папірусів з архіву Зенона (див. вище і прим. 32) та знахідках керамічного посуду, датованих V–III ст., мендеські пахощі активно вироблялися у однойменному номі, як мінімум, починаючи з V–IV ст., були відомі у грецькому світі вже у кін. IV ст. і продовжували виготовлятися у III ст. (Rodrigo 2000, p. 36–37; Redford et al. 2004, p. 211–220; пор. Blouin 2006, p. 257–258).

[31] Про ритуальне використання ароматичних сумішей у стародавньому Єгипті, зокрема, за птолемеївських часів (див. наприклад: Gaber 2009, p. 194, 205, 244, 251, 253, 260–262, 271, 402; Nilsson 2012, p. 74).

[32] Про них обох (див. наприклад: Orrieux 1985).

[33] Цікаво, що перший прояв інтересу Аполлонія до мендеських пахощів збігається з його й Філадельфовим візитом до зазначеного ному, здійсненим у квітні 257 р. (пор. Panov & Zelinskyi 2019, p. 164–166).

покровителькою парфумерної справи Хатхор[34] навряд чи було випадковим (пор. Meulenaere & MacKay 1976, p. 178; Blouin 2006, p. 273, 275)[35].

Своєю чергою, Береніка II, згідно зі словами александрійця Аполлонія Муса (див. вище), була відомою покровителькою парфумерного виробництва; зокрема, вона опікувалася парфумерними промислами Александрії та рідної Кирени (Athen. XV, 689a; пор. Beyer–Rotthoff 1993, S. 197; Jackson 2001, p. 3; Clayman 2014, p. 60, 102–103). Між іншим, це мало означати, що цариця забезпечувала постачання александрійських і киренських парфумерних майстерень високоякісними інгредієнтами (Plin. Hist. Nat. XIII, 4; Athen. 688f–689a; пор. Jackson 2001, p. 3; Blouin 2006, p. 261).

Іл. 4 Бронзова фігурка Хатмехіт з дельфіном на голові (Geissen & Weber 2007, S. 299, Abb. 16).

З великою часткою вірогідності можна також припустити, що зацікавленість Береніки у розквіті александрійської парфумерної справи могла бути одним зі стимулів до подальшого освоєння червономорського узбережжя за часів Птолемея III (Зелінський 2020, с. 167). Не даремно саме тоді мало місце не лише остаточне перетворення Червоного моря на внутрішнє птолемеївське «озеро», але й поширення єгипетського впливу за Баб-ель-Мандебську протоку (див. наприклад: Fraser 1972, p. 179; Hölbl 2001, p. 57, 73, not. 119; Huss 2001, S. 366–367; Cohen 2006, p. 47, 314–320, 399; Cobb 2018, p. 30, 33). Таким чином, до числа птолемеївських володінь долучились області, з яких походила основна рослинна сировина, необхідна для виробництва пахощів (див. вище, а також Зелінський 2020, с. 471, прим. 1463). Отже александрійські володарі, маючи власні факторії в Аденській затоці, відтепер могли самі відряджати до країни Пунт регулярні експедиції, які між іншим мали на меті забезпечення єгипетських парфумерів порівняно дешевою сировиною. Важливо, що до вказаного часу ладан і мирро потрапляли до елліністичного Єгипту винятково за посередництва арабських купців. Вони транспортувалися т. зв. Дорогою пахощів – мережею контрольованих аравійськими протодержавами та племінними утвореннями караванних шляхів, що з'єднували південне узбережжя Аравійського півострова з птолемеївською Газою, звідки коштовний вантаж морським шляхом потрапляв до Александрії (PCZ, 59.001; 59.009; пор. Fraser 1972, p. 175–177, 181; Beyer–Rotthoff 1993, S. 218–219; Rodrigo 2000, p. 38–39; Hölbl 2001, p. 56–57; Cohen 2006, p. 44; Blouin 2006, p. 260; Бухарин 2009; Schneider 2012, p. 278, 292–295). Тепер же сомалійські й аравійські пахощі могли транспортуватися Червоним морем до порту Береніки Трогодитської (пор. Woźniak & Rądkowska 2014, p. 507, 509, 515–

[34] Цілком закономірно, що у грецькій міфології, ототожнювана з Хатхор Афродіта (пор. PSI, 328) також пов'язувалась з ознайомленням людства із пахощами (Ael. Var. Hist. XII, 18; пор. Palaeph. Incred. 48; Lucian. Dial. Mort. IX, 2; а також Reger 2005, p. 275). З цією ж богинею греки пов'язували й появу мирра (Apol. Bibl. Myth. III, XIV, 4; Paus. VI, XXIV, 7; Pseudo–Plut. Vit. 22; Hygin. Fab. 58).

[35] З рештою, можливо й добре відоме звернення жерців Хатхор з приводу надання їм мирра для поховання священної корови Хесіт, скероване до Аполлонія у січні 257 р. (PSI, 328; також див. Зелінський 2020, с. 111, 378н, прим. 824–826), тобто за три місяці до відвідин цим сановником Мендеського ному (див. прим. 33), також було чимось більшим, ніж простий збіг обставин.

516), звідки їх караванним шляхом перевозили до Едфу (SEG, 46, 2120; пор. Huss 2001, S. 288, Anm. 282; Cohen 2006, p. 320–325). У цьому місті їх, імовірно, перевантажували на річкові судна, котрі, між іншим, могли належати самій Береніці (пор. P.Ryl. 576; Fantham et al. 1994, p. 145; Clayman 2014, p. 85, 124, 213, not. 18; Sewell–Lasater 2020, p. 157, not. 188)[36], і відправляли по Нілу до Александрії[37].

У світлі сказаного вище логічно буде припустити, що інтерес Береніки до виробництва пахощів не обмежувався Александрією і Киреною. Вірогідно, вона добре знала про парфумерні майстерні Мендеського ному. Їхня продукція була відома при александрійському дворі завдяки вподобанням діойкета Аполлонія, а можливо – й самого Птолемея Філадельфа (див. вище). При цьому ніщо не заважало цариці здійснити порівняно недалеку подорож з Александрії до зазначеного ному[38] і поширити свою протекцію на його парфумерний промисел. Тим більше, що й сама Береніка, подібно до Хатмехіт, дуже активно ототожнювалася з богинею Хатхор чи, як мінімум, недвозначно використовувала її імідж (див. наприклад: Jones & Winder 2010, p. 247–269; Clayman 2014, p. 101, 162–163, 210, not. 78; van Oppen de Ruiter 2015, p. 38, 89, 98–99, 112–113, 128). Відповідно, частина рослинної сировини, що прямувала вниз Нілом із Едфу, могла безпосередньо потрапляти мендеським майстрам через Мемфіс. Оскільки ж її ціна була не такою високою, як за часів арабського посередництва і перерозподілу через Александрію (пор.: Faraguna 2019, p. 72–73), собівартість готової продукції також зменшувалася. Відповідно, зростав і зиск від її реалізації, що мало позитивно відобразитися на добробуті населення всього ному.

На мою думку, безпосередньою ілюстрацією вищеокресленого стану речей могли слугувати віднайдені у Тмуїсі мозаїчні зображення. Скоріше за все, ці мозаїки справді були копіями, зробленими з якогось александрійського оригіналу, пов’язаного з пропагуванням почасти ефемерної птолемеївської морської потуги (див. прим. 12). Проте для мешканців Мендеського ному, у якому це зображення набуло несподіваної популярності, ішлося про художнє втілення ролі певної цариці у покращенні їхнього життєвого рівня[39]. Зазначеною ж царицею, на мою думку, могла бути лише Береніка. Так, військово-морська спрямованість сюжету у нашому випадку могла символізувати як реальні успіхи птолемеївського червономорського флоту, так і безпосередню причетність до них самої цариці[40]. Особистий атрибут Береніки, одинарний ріг достатку (див. вище), виступав безперечним символом добробуту й благоденства, пов’язаних із червономорськими військово-морськими досягненнями. Нарешті, у зображеннях дельфінів (див. вище) мендесці могли вбачати символ власного ному (Див. наприклад: Montet 1957, p. 143; Meulenaere & MacKay 1976, p. 178; Pinch 2002, p. 114, 139; Geissen & Weber 2007, S. 275, 277–278), безпосередньо пов’язаний із покровителькою парфумерів, Хатмехіт.

---

[36] З приводу недостатньо виправданих сумнівів щодо ідентифікації Береніки з вищевказаного папіруса (див. Hauben 1993, p. 65–66).

[37] Цікаво, що Береніка почасти навіть забезпечила додатковий попит на парфумерну продукцію. Як можна судити на підставі Каллімахової «Коси Береніки», цариця запровадила обряд пожертвування ароматичних масел своїй відрізаній косі (див. наприклад: Зелінський 2020, с. 136–137, 428н, прим. 1174), до якого заохочувались дівчата напередодні одруження (Catul. 66, 75–88; пор. Koenen 1993, p. 107–110; Jackson 2001, p. 6–7; Clayman 2014, p. 102–103).

[38] Зокрема, у розпорядженні Береніки був зручний водний маршрут, яким у 70–му р. по Р.Х. скористався Тит (див. вище).

[39] З рештою, саме суттєве покращення матеріального становища могло дозволити жителям ному не лише замовити вищезгадані мозаїки, одна з яких, як ми пам’ятаємо, була виконана на високому професійному рівні (див. вище), але й дозволити собі доволі коштовний срібний посуд (Meulenaere & MacKay 1976, p. 214 №№ 169–173).

[40] Можливо, у цьому ж контексті варто згадати й іншу елліністичну мозаїку з Тмуїса, яка зображувала юнака-нубійця (Meulenaere & MacKay 1976, p. 211 № 156).

Щоправда, згідно з доволі сумнівною альтернативною точкою зору, символом Мендеського ному й тотемною твариною Хатмехіт був не дельфін, а, буцім-то, іконографічно подібний до нього шильб (масляний сом) (Blouin 2006, p. 271–275)[41].

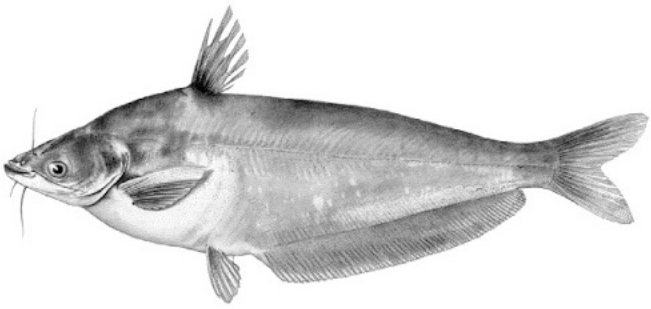

Іл. 5. Масляний сом виду Schilbe Mystus.

Проте, гадаю, що навіть ця обставина не завадила б мендесцям бачити у істотах, зображених на тмуїських мозаїчних композиціях свій номовий тотем. Так само, як не завадив їм першопочатковий сюжет морських мозаїк вбачати в останніх алегорію власного матеріального благоденства, пов'язаного з птолемеївською царицею Беренікою II.

Список джерел та літератури

АНОХИН, А. С., 2013, *Внешняя и внутренняя политика Антиоха IV Эпифана*: дисс… канд. Ист. Наук: 07.00.03 / Московский государственный университет. Москва.

БУХАРИН, М. Д., 2009, *Аравия, Восточная Африка и Средиземноморье : торговые и историко- культурные связи*. Москва: Восточная литература.

ГРЕЙВС, Р., 1992, *Мифы Древней Греции*: Пер. с англ. Москва: Прогресс.

ЗЕЛІНСЬКИЙ, А. Л., 2020, *Від басилевсів-фараонів до фараонів-басилевсів: перші 100 років птолемеївської монархії*. Вінниця; Київ: «Твори».

ЗЕЛИНСКИЙ, А. Л., 2018, *Арсиноя Филадельфа и Птолемей Филадельф: сакрализация и констатация инцеста*, Исторический Вестник, 26, 118–141.

ПАНОВ, М. В., 2017, *Историко-биографические и мифологические надписи позднего времени*. Новосибирск: М. В. Панов.

ПАНОВ, М. В., 2019, *Документы персидского, и греко-римского периодов*. Новосибирск: М. В. Панов.

ATSMA, A., 2000–2019, *Theoi Greek Mythology, Exploring Mythology in Classical Literature and Art*. [Online]. Available fron: http://www.theoi.com. [Accessed: 07th October 2021].

BAILEY, D. M. & CRADDOCK, P. T., 1991, *A Portrait of an Early Ptolemy*, The Journal of Egyptian Archaeology, 77, 186–189.

BENAVENTE VICENTE, C., 2021, *Ptolemy III Euergetes in Leontopolis (Tell el-Moqdam)? The lost statue of the god Herrnes-Triptolemus from the former Fouquet collection (Calouste Gulbenkian Museum Inv. No. 45)*, Égypte nilotique et méditerranéenne, 14, 91–114.

BENNETT, CH., 2001–2013, *Egyptian Royal Genealogy*. [Online]. Available from: http://www.instonebrewer.com/TyndaleSites/Egypt/ptolemies/ptolemies.htm. [Accessed: 07th October 2021].

BEYER–ROTTHOFF, B., 1993, *Untersuchungen zur Aussenpolitik Ptolemaios' III*. Bonn: Habelt.

BIELMAN–SANCHEZ, A. & JOLITON, V., 2019, *Marital crises or institutional crises? Two Ptolemaic couples under the spotlight Power Couples*. In: Bielman–SanchezTransversal A. ed., Perspectives. New York: Routledge, 69–98.

BILLOWS, R., 1997, *Antigonos the One-Eyed and the Creation of the hellenistic State*. 2nd Ed. Berkeley; Los Angeles: University of California Press.

[41] Зокрема, йдеться про такі види цієї риби, як Schilbe Mystus і Schilbe Uranoscopus (Blouin 2006, p. 271, not. 195).

BLOUIN, K., 2006, *Homme et milieu dans le nome mendésien à l'époque romaine (1er au 6e s.)*: dis. PhD / Universite de Nice & Universite Laval. Nice; Québec.
BLOUIN, K., 2011, *Les jumelles non identiques: Mendès et Thmouis aux époques hellénistique et romaine*. In: Subfas E. et al. eds., The Space of the City in Graeco-Roman Egypt: Image and Reality. Tarragona: ICAC, 57–67.
BLOUIN, K., 2015, *Mendès et les reines: reconsidération historique des mosaïques navales de Thmouis (Alexandrie 21739 et 21736)*, Orientalia lovaniensia Analecta, 241, 1951–1959.
BOWMAN, A., 1986, *Egypt after the Pharaohs: 332 BC -AD 642: from Alexander to the Arab conquest*. Berkeley: University of California Press.
BRICAULT, L., 2020, *Isis Pelagia: Images, Names and Cults of a Goddess of the Seas*: Trans. From french. Leiden; Boston: Brill.
CARNEY, E. D., 2013, *Arsinoe of Egypt and Macedon: A Royal Life (Women in Antiquity)*. Oxford: Oxford University Press.
CARREZ–MARATRAY, J.–Y., 2014, *Bérénice II d'Égypte, une reine dans les étoiles*. Paris: Ellipses.
CLAYMAN, D., 2014, *Berenice II and the Golden Age of Ptolemaic Egypt. Women in antiquity*. Oxford; New York: Oxford University Press.
COBB, M., 2018, *Rome and the Indian Ocean Trade from Augustus to the Early Third Century CE*. Leiden; Boston: Brill.
COHEN, G., 2006, *The Hellenistic Settlements in Syria, the Red Sea Basin, and North Africa*. Berkeley: University of California Press.
DARNELL, J., 1992, *The Kbn.wt Vessels of the Late Period*, Studies in Ancient Oriental Civilization, 51, 67–89.
DASZEWSKI, W., 1985, *Corpus of Mosaics from Egypt I. Hellenistic and Early Roman Period*. Mainz am Rhein: Phillip von Zabern.
DAVOLI, P., 2010, *Settlements – Distribution, Structure, Architecture: Graeco-Roman*. In: Lloyd A. ed., A Companion to Ancient Egypt : in II vols. Vol. I. Oxford: Blackwell Publishing, 350–369.
FANTHAM, E. et al., 1994, *Women in classical world*. Oxford: Oxford University Press.
FARAGUNA, M., 2019, *Le economie degli Stati ellenistici*. In: Mari M. ed., L'eta ellenistica: Societe, politica, cultura. Roma: Carocci editore, 47–80.
FRASER, P. M., 1972, *Ptolemaic Alexandria*: In III vols. Vol. I. Oxford: Clarendon Press.
GABER, A., 2009, *The Central Hall in the Egyptian Temples of the Ptolemaic Period*: dis... PhD / Durham University. Durham.
GEISSEN, A. & WEBER, M., 2006, *Untersuchungen zu den ägyptischen Nomenprägungen: VI*, Zeitschrift für papyrologie und epigraphik, 155, 271–300.
GEISSEN, A. & WEBER, M., 2007, *Untersuchungen zu den ägyptischen Nomenprägungen:* IX, Zeitschrift für papyrologie und epigraphik, 160, 275–300.
GRAINGER, J. D., 1991, *Hellenistic Phoenicia*. Oxford: Clarendon Press.
HAUBEN, H. 1993, *Femmes propriétaires et locataires de navires en Egypte ptolémaïque*, The Journal of Juristic Papyrology, 23, 61–74.
HEILMEYER, W.–D., 1997, P*tolemaios III. Murray. Eine Neuerwerbung der Antikensammlung* Berlin*,* Jahrbuch der Berliner Museen, 9, 7–22.
HERKLOTZ, F., 2002, *Berenike II. – Königin und Göttin*, Internet-Beitrage zur Ägyptologie und Sudanarchaologie, 2, 43–61.
HÖLBL, G., 2001, *A History of the Ptolemaic Empire*: Trans. from Germ. London; New York: Routledge.
HUSS, W., 2001, *Ägypten in hellenistischer Zeit: 332-30 v.Chr*. München: C.H. Beck.
HUTH, M., POTTS, D. T. & HOOVER, O. D., 2002, *Two Seleucid notes*, American Journal of Numismatics, 14, 73–87.

JACKSON, S., 2001, *Callimachus: coma Berenices: Origins*, Mnemosyne, 1, 1–9.
JONES, LL. & WINDER, S., 2010, *A key to Berenike's Lock? The Hathoric model of queenship in early Ptolemaic Egypt*. In: Erskine A. & Jones Ll. eds., Creating a Hellenistic World. Swansea: Classical Press of Wales, 247–269.
KIM, P. E., 2019, *Engendering Power: Dynastic Women And Visual Culture In The Hellenistic World (fourth-First Centuries Bce)*: Dis... PhD. University of Pennsylvania / Philadelphia (PA).
KIMBERLY, W., 2004, *Alexandria and the Sea: Maritime Origins and Underwater Explorations*. Bloomington: Hilsborough Community College Press.
KNIGHT, M., 1998, *A Geographic, Archaeological, and Scientific Commentary On Strabo's Egypt (Geographika, Book 17, Sections 1–2)*: Dis... PhD / New York University. New York.
KOENEN, L., 1993, *The Ptolemaic King as a Religious Figure*. In: Bulloch, A. et al. eds., Images and Ideologies. Self-definition in the Hellenistic World. Berkeley; Los Angeles; Oxford: University of California Press, 1993. P. 26–116.
LANG, PH., 2013, *Medicine and Society in Ptolemaic Egypt*. Leiden; Boston: Brill.
LORBER, C., 2014, *Ptolemy I and Hermes-Thot: a new Ptolemaic gold issue* Numismatica e antichità classiche, 43, 205–220.
LUCAS, A., 1930, *Cosmetics, Perfumes and Incense in Ancient Egypt*, The journal of egyptian archaeology, 16, ½, 41–53.
MEULENAERE, H.& MACKAY, P., 1976, *Mendes II*. Warminster: Aris Phillips; Forest Grove.
MICHAŁOWSKI, K., 1970, *Alexandria*. Vienna: Schroll.
MIGUEL ANGEL, E., 1976, *La pintura bajo los dos primeros Ptolomeos*, Archivo espanol de arqueologia, 133/134, 39–58.
MINAS-NERPEL, M., 2019, *Ptolemaic Queens as Ritualists and Recipients of Cults: The Cases of Arsinoe II and Berenike II*, Ancient society, 49, 141–183.
MÖLLER, A., 2000, *Naukratis: trade in archaic Greece*. Oxford: Oxford university press.
MONTET, P., 1957, *Géographie de l'Égypte Ancienne*: in II pt. Pt. I. Paris: Imprimerie Nationale/ Librairie C. Klincksieck.
MORRISS, V. M., 2012, *Islands in the Nile Sea: The Maritime Cultural Landscape of Thmuis, an Ancient Delta City*: Dis. MA. / Texas A&M University. College Station.
MÜLLER, S., 2009, *Das hellenistische Königspaar inder medialen Repräsentation: Ptolemaios II. und Arsinoe II*. Berlin; New York: Walter de Gruyter.
MUMFORD, G., 2013, *A Late Period riverine and maritime port town and cult center at Tell Tebilla (Ro-nefer)*, Journal of Ancient Egyptian Interconnections, 1, 38–67.
MUMFORD, G., 2002, *Reconstructing the ancient settlement at Tell Tebilla,* Bulletin of the American Research Center in Egypt, 182, 18–23.
NILSSON, M., 2012, *The Crown of Arsinoe II. The Creation of an Imagery of Authority*. Oxford: Oxbow Books.
OCHSENSCHLAGER, E., 1967, *The Excavations at Tell Timai*, Journal of the American Research Center in Egypt, 6, 32–51.
VAN OPPEN DE RUITER, B., 2015, *Berenice II Euergetis. Essays in Early Hellenistic Queenship*. New York: Palgrave Macmillan.
ORRIEUX, C., 1985, *Zenon de Caunos*. Paris: Les Belles Lettres.
PALAGIA, O., 2006, *Art and Royalty in Sparta of the 3rd Century B.C.*, Hesperia, 2 (75), 205–217.
PANOV, M. & ZELINSKYI A., 2019, *Statue of Ptolemy II Philadelphus (villa Albani 558): Study of the Inscription and Problem of the Dating* Studies in ancient art and civilization, 23, 153–173.
PARCAK, S., 2010, *The Physical Context of Ancient Egypt*. In: Lloyd A., ed., A companion to Ancient Egypt: in II vol. Vol. I. Oxford: Blackwell Publishing, 3–22.

PERDU, O., 2010, *Saites and Persians (664–332)*. Lloyd A., ed., A Companion to Ancient Egypt: in II vol. Vol. I / A. Lloyd. Oxford: Blackwell Publishing, 2010. P. 140–158.
PFEIFFER, ST., 2010, *Naukratis, Heracleion-Thonis and Alexandria -Remarks on the Presence and Trade Activities of Greeks in the North-West Delta from the Seventh Century BC to the End of the Fourth Century BC*. In: Robinson D. & Wilson A., eds., Alexandria and the North-Western Delta. Joint conference proceedings of Alexandria: City and Harbour (Oxford 2004) and The Trade and Topography of Egypt's North-West Delta, 8th century BC to 8th century AD (Berlin 2006). Oxford: Oxbow Books, 15–24.
PFEIFFER, ST., 2017, *Die Ptolemäer: im Reich der Kleopatra*. Stuttgart: W. Kohlhammer GmbH.
PFROMMER, M., 2001, *Greek Gold from Hellenistic Egypt*. Los Angeles: The J. Paul Getry Trust.
PINCH, G., 2002, *Handbook of Egyptian Mythology*. Santa Barbara; Denver; Oxford: ABC-Clio.
POLLITT, J., 1986, *Art in the Hellenistic age*. Cambridge (MA): Cambridge University Press.
QUAEGEBEUR, J., 1971, *Ptolémée II en adoration devant Arsinoé II divinisée*, Le Bulletin de l'institut francais d'archeologie orientale, 69, 191–217 et II Pl.
QUEYREL, F., 2002, *Les portraits de Ptolémée III Évergète et la problématique de l'iconographie lagide de style grec*, Journal des savants, 1, 3–73.
VON REDEN, S., 2007, *Money in Ptolemaic Egypt from the Macedonian conquest to the end of the third century bc*. Cambridge: Cambridge University Press.
REDFORD, D. B. et al., 2004, *Excavations at Mendes. I: The Royal Necropolis*. Leiden; Boston: Brill.
REDON, B., 2014, Le maillage militaire du Delta égyptien sous *les Lagides*. In: Veïsse A.–E. & Wackenier S., ed., L'armée en Égypte aux époques perse, ptolémaïque et romaine. Genève: Librairie DROZ S.A., 45–80.
REGER, G., 2005, *The Manufacture and Distribution of Perfume*. In: Archibald Z., Davies J. & Gabrielsen V., eds., Making, Moving and Managing: The New World of Ancient Economies, 323-31 BC. Oxford: Oxbow Books, 253–297.
RICE, E. E., 1983, *The grand procession of Ptolemy Philadelphus*. Oxford: Oxford University Press.
RODRIGO, A., 2000, *An Ancient Mendesian Industry*, The Bulletin of the Egyptological Seminar, 14, 33–39.
ROSE, TH., 2015, *A historical commentary on Plutarch's Life of Demetrius*: diss… PhD. / University of Iowa. Iowa City.
SCHÄFER, D., 2011, *Makedonische Pharaonen und hieroglyphische Stelen: historische Untersuchungen zur Satrapenstele und verwandten Denkmälern*. Leuven; Paris; Walpole (Ma): Peeters.
SCHNEIDER, P., 2012, *Les rois hellénistiques et la transplantation des plantes à aromates: héritage proche-oriental et spécificité hellène*, Phoenix, ¾, 272–297.
SEWELL–LASATER, T., 2020, *Becoming Kleopatra: Ptolemaic Royal Marriage, Incest, and the Path to Female Rule*: Dis... PhE. / University of Houston. Houston.
SEYRIG, H., 1951, *Antiquités syriennes*, Syria, 28, 191–228.
STEPHENS, S., 2005, *Battle of the Books*. In: Gutzwiller K., ed., The new Posidippus: a Hellenistic poetry book. Oxford: Oxford University Press, 229–248.
STEPHENS, S., 2004, *Posidippus' Poetry Book: Where Macedon Meets Egypt*. In: Harris V. & Ruffini G., eds., Ancient Alexandria between Egypt and Greece. Leiden; Boston: I.J. Brill, 63–86.
THOMPSON, D. B., 1973, *Ptolemaic Oinochoai and Portraits in Faience: Aspects of the Ruler Cult*. Oxford: Oxford University Press.
THOMPSON, D. J. & BURASELIS, K., 2013, *Introduction*. In: Buraselis K., Stefanou M. & Thompson D. J., eds., The Ptolemies, the Sea and the Nile. Studies in Waterborne Power. Cambridge: Cambridge University Press, 1–19.
WHEATLEY, P., 2014, *Demetrius the Besieger on the Nile*, Acta Classica (Suppl.), 6, 92–108.

WOŹNIAK, M. & RĄDKOWSKA, J., 2014,, *In search of Berenike of the Ptolemies. The Hellenistic fort of Berenike Trogodytika, its localization, form and development (part one)*, Polish Archaeology in the Mediterranean, 1, 505–526.

References

ANOKHIN, A. S., 2013, *Vneshnyaya i vnutrennyaya politika Antiokha IV Epifana* [The Foreign and internal policy of Antiochus IV Epiphanes]: diss… kand. Ist. Nauk: 07.00.03 / Moskovskiy gosudarstvennyy universitet. Moskva.

ATSMA, A., 2000–2019, *Theoi Greek Mythology, Exploring Mythology in Classical Literature and Art*. [Online]. Available fron: http://www.theoi.com. [Accessed: 07th October 2021].

BAILEY, D. M. & CRADDOCK, P. T., 1991, *A Portrait of an Early Ptolemy*, The Journal of Egyptian Archaeology, 77, 186–189.

BENAVENTE VICENTE, C., 2021, *Ptolemy III Euergetes in Leontopolis (Tell el-Moqdam)? The lost statue of the god Herrnes-Triptolemus from the former Fouquet collection (Calouste Gulbenkian Museum Inv. No. 45)*, Égypte nilotique et méditerranéenne, 14, 91–114.

BENNETT, CH., 2001–2013, *Egyptian Royal Genealogy*. [Online]. Available from: http://www.instonebrewer.com/TyndaleSites/Egypt/ptolemies/ptolemies.htm. [Accessed: 07th October 2021].

BEYER–ROTTHOFF, B., 1993, *Untersuchungen zur Aussenpolitik Ptolemaios' III*. Bonn: Habelt.

BIELMAN–SANCHEZ, A. & JOLITON, V., 2019, *Marital crises or institutional crises? Two Ptolemaic couples under the spotlight Power Couples*. In: Bielman–SanchezTransversal A. ed., Perspectives. New York: Routledge, 69–98.

BILLOWS, R., 1997, *Antigonos the One-Eyed and the Creation of the hellenistic State*. 2nd Ed. Berkeley; Los Angeles: University of California Press.

BLOUIN, K., 2006, *Homme et milieu dans le nome mendésien à l'époque romaine (1er au 6e s.)*: dis. PhD / Universite de Nice & Universite Laval. Nice; Québec.

BLOUIN, K., 2011, *Les jumelles non identiques: Mendès et Thmouis aux époques hellénistique et romaine*. In: Subfas E. et al. eds., The Space of the City in Graeco-Roman Egypt: Image and Reality. Tarragona: ICAC, 57–67.

BLOUIN, K., 2015, *Mendès et les reines: reconsidération historique des mosaïques navales de Thmouis (Alexandrie 21739 et 21736)*, Orientalia lovaniensia Analecta, 241, 1951–1959.

BOWMAN, A., 1986, *Egypt after the Pharaohs: 332 BC -AD 642: from Alexander to the Arab conquest*. Berkeley: University of California Press.

BRICAULT, L., 2020, *Isis Pelagia: Images, Names and Cults of a Goddess of the Seas*: Trans. From french. Leiden; Boston: Brill.

BUKHARIN, M. D., 2009, *Yuzhnaya Araviya, Sredizemnomorfe i Vostochnaya Afrika: torgovye puti i istoriko-kulfturnye svyazi* [South Arabia, Mediterranean and East Africa: Trade Routes, Historical and Commercial Connections]. Moskva, Vostochnaya literatura.

CARNEY, E. D., 2013, *Arsinoe of Egypt and Macedon: A Royal Life (Women in Antiquity)*. Oxford: Oxford University Press.

CARREZ–MARATRAY, J.–Y., 2014, *Bérénice II d'Égypte, une reine dans les étoiles*. Paris: Ellipses.

CLAYMAN, D., 2014, *Berenice II and the Golden Age of Ptolemaic Egypt. Women in antiquity*. Oxford; New York: Oxford University Press.

COBB, M., 2018, *Rome and the Indian Ocean Trade from Augustus to the Early Third Century CE*. Leiden; Boston: Brill.

COHEN, G., 2006, *The Hellenistic Settlements in Syria, the Red Sea Basin, and North Africa*. Berkeley: University of California Press.

DARNELL, J., 1992, *The Kbn.wt Vessels of the Late Period*, Studies in Ancient Oriental Civilization, 51, 67–89.
DASZEWSKI, W., 1985, *Corpus of Mosaics from Egypt I. Hellenistic and Early Roman Period*. Mainz am Rhein: Phillip von Zabern.
DAVOLI, P., 2010, *Settlements – Distribution, Structure, Architecture: Graeco-Roman*. In: Lloyd A. ed., A Companion to Ancient Egypt : in II vols. Vol. I. Oxford: Blackwell Publishing, 350–369.
FANTHAM, E. et al., 1994, *Women in classical world*. Oxford: Oxford University Press.
FARAGUNA, M., 2019, *Le economie degli Stati ellenistici*. In: Mari M. ed., L'eta ellenistica: Societe, politica, cultura. Roma: Carocci editore, 47–80.
FRASER, P. M., 1972, *Ptolemaic Alexandria*: In III vols. Vol. I. Oxford: Clarendon Press.
GABER, A., 2009, *The Central Hall in the Egyptian Temples of the Ptolemaic Period*: dis... PhD / Durham University. Durham.
GEISSEN, A. & WEBER, M., 2006, *Untersuchungen zu den ägyptischen Nomenprägungen: VI*, Zeitschrift für papyrologie und epigraphik, 155, 271–300.
GEISSEN, A. & WEBER, M., 2007, *Untersuchungen zu den ägyptischen Nomenprägungen:* IX, Zeitschrift für papyrologie und epigraphik, 160, 275–300.
GRAINGER, J. D., 1991, *Hellenistic Phoenicia*. Oxford: Clarendon Press.
GREYVS, R., 1992, Mify Drevney Gretsii [The Greek Myths]: Per. s angl. Moskva: Progress.
HAUBEN, H. 1993, *Femmes propriétaires et locataires de navires en Egypte ptolémaïque*, The Journal of Juristic Papyrology, 23, 61–74.
HEILMEYER, W.–D., 1997, P*tolemaios III. Murray. Eine Neuerwerbung der Antikensammlung* Berlin*,* Jahrbuch der Berliner Museen, 9, 7–22.
HERKLOTZ, F., 2002, *Berenike II. – Königin und Göttin*, Internet-Beitrage zur Ägyptologie und Sudanarchaologie, 2, 43–61.
HÖLBL, G., 2001, *A History of the Ptolemaic Empire*: Trans. from Germ. London; New York: Routledge.
HUSS, W., 2001, *Ägypten in hellenistischer Zeit: 332-30 v.Chr*. München: C.H. Beck.
HUTH, M., POTTS, D. T. & HOOVER, O. D., 2002, *Two Seleucid notes*, American Journal of Numismatics, 14, 73–87.
JACKSON, S., 2001, *Callimachus: coma Berenices: Origins*, Mnemosyne, 1, 1–9.
JONES, LL. & WINDER, S., 2010, *A key to Berenike's Lock? The Hathoric model of queenship in early Ptolemaic Egypt*. In: Erskine A. & Jones Ll. eds., Creating a Hellenistic World. Swansea: Classical Press of Wales, 247–269.
KIM, P. E., 2019, *Engendering Power: Dynastic Women And Visual Culture In The Hellenistic World (fourth-First Centuries Bce)*: Dis... PhD. University of Pennsylvania / Philadelphia (PA).
KIMBERLY, W., 2004, *Alexandria and the Sea: Maritime Origins and Underwater Explorations*. Bloomington: Hilsborough Community College Press.
KNIGHT, M., 1998, *A Geographic, Archaeological, and Scientific Commentary On Strabo's Egypt (Geographika, Book 17, Sections 1–2)*: Dis... PhD / New York University. New York.
KOENEN, L., 1993, *The Ptolemaic King as a Religious Figure*. In: Bulloch, A. et al. eds., Images and Ideologies. Self-definition in the Hellenistic World. Berkeley; Los Angeles; Oxford: University of California Press, 1993. P. 26–116.
LANG, PH., 2013, *Medicine and Society in Ptolemaic Egypt*. Leiden; Boston: Brill.
LORBER, C., 2014, *Ptolemy I and Hermes-Thot: a new Ptolemaic gold issue* Numismatica e antichità classiche, 43, 205–220.
LUCAS, A., 1930, *Cosmetics, Perfumes and Incense in Ancient Egypt*, The journal of egyptian archaeology, 16, ½, 41–53.
MEULENAERE, H.& MACKAY, P., 1976, *Mendes II*. Warminster: Aris Phillips; Forest Grove.

MICHAŁOWSKI, K., 1970, *Alexandria*. Vienna: Schroll.
MIGUEL ANGEL, E., 1976, *La pintura bajo los dos primeros Ptolomeos*, Archivo espanol de arqueologia, 133/134, 39–58.
MINAS-NERPEL, M., 2019, *Ptolemaic Queens as Ritualists and Recipients of Cults: The Cases of Arsinoe II and Berenike II*, Ancient society, 49, 141–183.
MÖLLER, A., 2000, *Naukratis: trade in archaic Greece*. Oxford: Oxford university press.
MONTET, P., 1957, *Géographie de l'Égypte Ancienne*: in II pt. Pt. I. Paris: Imprimerie Nationale/ Librairie C. Klincksieck.
MORRISS, V. M., 2012, *Islands in the Nile Sea: The Maritime Cultural Landscape of Thmuis, an Ancient Delta City*: Dis. MA. / Texas A&M University. College Station.
MÜLLER, S., 2009, *Das hellenistische Königspaar inder medialen Repräsentation: Ptolemaios II. und Arsinoe II*. Berlin; New York: Walter de Gruyter.
MUMFORD, G., 2013, *A Late Period riverine and maritime port town and cult center at Tell Tebilla (Ro-nefer)*, Journal of Ancient Egyptian Interconnections, 1, 38–67.
MUMFORD, G., 2002, *Reconstructing the ancient settlement at Tell Tebilla,* Bulletin of the American Research Center in Egypt, 182, 18–23.
NILSSON, M., 2012, *The Crown of Arsinoe II. The Creation of an Imagery of Authority*. Oxford: Oxbow Books.
OCHSENSCHLAGER, E., 1967, *The Excavations at Tell Timai*, Journal of the American Research Center in Egypt, 6, 32–51.
VAN OPPEN DE RUITER, B., 2015, *Berenice II Euergetis. Essays in Early Hellenistic Queenship*. New York: Palgrave Macmillan.
ORRIEUX, C., 1985, *Zenon de Caunos*. Paris: Les Belles Lettres.
PALAGIA, O., 2006, *Art and Royalty in Sparta of the 3rd Century B.C.*, Hesperia, 2 (75), 205–217.
PANOV, M. V., 2017, *Istoriko-biograficheskiye i mifologicheskiye nadpisi pozdnego vremeni* [Historical, Biographical and Mythological Inscriptions of the Late Period]. Novosibirsk: M. V. Panov.
PANOV, M. V., 2019, *Dokumenty persidskogo, i greko-rimskogo periodov* [Documents from the Persian and the Graeco-Roman periods]. Novosibirsk: M. V. Panov.
PANOV, M. & ZELINSKYI A., 2019, *Statue of Ptolemy II Philadelphus (villa Albani 558): Study of the Inscription and Problem of the Dating* Studies in ancient art and civilization, 23, 153–173.
Parcak, S., 2010, *The Physical Context of Ancient Egypt*. In: Lloyd A., ed., A companion to Ancient Egypt: in II vol. Vol. I. Oxford: Blackwell Publishing, 3–22.
PERDU, O., 2010, *Saites and Persians (664–332)*. Lloyd A., ed., A Companion to Ancient Egypt: in II vol. Vol. I / A. Lloyd. Oxford: Blackwell Publishing, 2010. P. 140–158.
PFEIFFER, ST., 2010, *Naukratis, Heracleion-Thonis and Alexandria -Remarks on the Presence and Trade Activities of Greeks in the North-West Delta from the Seventh Century BC to the End of the Fourth Century BC*. In: Robinson D. & Wilson A., eds., Alexandria and the North-Western Delta. Joint conference proceedings of Alexandria: City and Harbour (Oxford 2004) andThe Trade and Topography of Egypt's North-West Delta, 8th century BC to 8th century AD (Berlin 2006). Oxford: Oxbow Books, 15–24.
PFEIFFER, ST., 2017, *Die Ptolemäer: im Reich der Kleopatra*. Stuttgart: W. Kohlhammer GmbH.
PFROMMER, M., 2001, *Greek Gold from Hellenistic Egypt*. Los Angeles: The J. Paul Getry Trust.
PINCH, G., 2002, *Handbook of Egyptian Mythology*. Santa Barbara; Denver; Oxford: ABC-Clio.
POLLITT, J., 1986, *Art in the Hellenistic age*. Cambridge (MA): Cambridge University Press.
QUAEGEBEUR, J., 1971, *Ptolémée II en adoration devant Arsinoé II divinisée*, Le Bulletin de l'institut francais d'archeologie orientale, 69, 191–217 et II Pl.

QUEYREL, F., 2002, *Les portraits de Ptolémée III Évergète et la problématique de l'iconographie lagide de style grec*, Journal des savants, 1, 3–73.
VON REDEN, S., 2007, *Money in Ptolemaic Egypt from the Macedonian conquest to the end of the third century bc*. Cambridge: Cambridge University Press.
REDFORD, D. B. et al., 2004, *Excavations at Mendes. I: The Royal Necropolis*. Leiden; Boston: Brill.
REDON, B., 2014, Le maillage militaire du Delta égyptien sous *les Lagides*. In: Veïsse A.–E. & Wackenier S., ed., L'armée en Égypte aux époques perse, ptolémaïque et romaine. Genève: Librairie DROZ S.A., 45–80.
REGER, G., 2005, *The Manufacture and Distribution of Perfume*. In: Archibald Z., Davies J. & Gabrielsen V., eds., Making, Moving and Managing: The New World of Ancient Economies, 323-31 BC. Oxford: Oxbow Books, 253–297.
RICE, E. E., 1983, *The grand procession of Ptolemy Philadelphus*. Oxford: Oxford University Press.
RODRIGO, A., 2000, *An Ancient Mendesian Industry*, The Bulletin of the Egyptological Seminar, 14, 33–39.
ROSE, TH., 2015, *A historical commentary on Plutarch's Life of Demetrius*: diss… PhD. / University of Iowa. Iowa City.
SCHÄFER, D., 2011, *Makedonische Pharaonen und hieroglyphische Stelen: historische Untersuchungen zur Satrapenstele und verwandten Denkmälern*. Leuven; Paris; Walpole (Ma): Peeters.
SCHNEIDER, P., 2012, *Les rois hellénistiques et la transplantation des plantes à aromates: héritage proche-oriental et spécificité hellène*, Phoenix, ¾, 272–297.
SEWELL–LASATER, T., 2020, *Becoming Kleopatra: Ptolemaic Royal Marriage, Incest, and the Path to Female Rule*: Dis... PhE. / University of Houston. Houston.
SEYRIG, H., 1951, *Antiquités syriennes*, Syria, 28, 191–228.
STEPHENS, S., 2005, *Battle of the Books*. In: Gutzwiller K., ed., The new Posidippus: a Hellenistic poetry book. Oxford: Oxford University Press, 229–248.
STEPHENS, S., 2004, *Posidippus' Poetry Book: Where Macedon Meets Egypt*. In: Harris V. & Ruffini G., eds., Ancient Alexandria between Egypt and Greece. Leiden; Boston: I.J. Brill, 63–86.
THOMPSON, D. B., 1973, *Ptolemaic Oinochoai and Portraits in Faience: Aspects of the Ruler Cult*. Oxford: Oxford University Press.
THOMPSON, D. J. & BURASELIS, K., 2013, *Introduction*. In: Buraselis K., Stefanou M. & Thompson D. J., eds., The Ptolemies, the Sea and the Nile. Studies in Waterborne Power. Cambridge: Cambridge University Press, 1–19.
WHEATLEY, P., 2014, *Demetrius the Besieger on the Nile*, Acta Classica (Suppl.), 6, 92–108.
WOŹNIAK, M. & RĄDKOWSKA, J., 2014,, *In search of Berenike of the Ptolemies. The Hellenistic fort of Berenike Trogodytika, its localization, form and development (part one)*, Polish Archaeology in the Mediterranean, 1, 505–526.
ZELINSKYI, A. L., 2020, *Vid basylevsiv-faraoniv do faraoniv-basylevsiv: pershi 100 rokiv ptolemeyivs'koyi monarkhiyi* [From Basileis-Pfaraohs to Paraohs-Basileis: The first 100 years of the Ptolemaic Monarchy]. Vinnytsya; Kyiv: «Tvory».
ZELINSKIY, A. L., 2018, *Arsinoya Filadel'fa i Ptolemey Filadel'f: sakralizatsiya i konstatatsiya intsesta* [Arsinoe Philadelphus and Ptolemy Philadelphus: sacralization and statement of the incest], Istoricheskiy Vestnik, 26, 118–141.

Список умовних скорочень

Cairo JE – Journal d'Entrée, Musée égyptien du Caire.
CGC – Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire.

GRMA – Greco-Roman Museum, Alexandria.
P.Ryl. – Catalogue of the Greek papyri in the John Rylands Library, Manchester.
PCZ – Zenon Papyri, Caire.
PSI – Papiri greci e latini, Firenze.
SEG – Supplementum Epigraphicum Graecorum, Leiden.

Морські мозаїки з Тмуїсу, цариця Береніка II та мендеські пахощі: новий погляд на стару проблему

У центрі цього дослідження перебувають два артефакти, котрі сьогодні зберігаються у Греко-римському музеї Александрії. Йдеться про дві мозаїчні композиції елліністичної доби з єгипетського міста Тмуїса, розташованого у Мендеському номі (GRMA №№ 21.739; 21.736). Обидві мозаїки зображують озброєну жінку у царському пурпурі й у переважному оточенні елементів морського антуражу. Сучасні дослідники пропонують три варіанти ідентифікації зазначеної жінки: 1) алегорія Александрії; 2) друга дружина Птолемея II Філадельфа, Арсиноя II; 3) дружина Птолемея III Евергета, Береніка II.

На сторінках цієї статті я пропоную низку міркувань і аргументів на користь ідентифікації жінки з тмуїських мозаїк із Беренікою II. Зокрема, я припускаю імовірність існування спільного знаменника між Мендеським номом і зазначеною царицею. На мою думку, цим спільним знаменником було виробництво пахощів. З одного боку, Мендеський ном славився виготовленням ароматичних масел, відомих далеко за межами Єгипту. З іншого боку, Береніка II виявляла неабиякий інтерес до парфумерної справи. Саме ця зацікавленість могла стати однією з причин, що спонукали Птолемея III до активного освоєння південного узбережжя Червоного моря і поширення єгипетської сфери впливу за Баб-ель-мандебську протоку. В результаті, Єгипет отримав доступ до порівняно дешевої рослинної сировини, необхідної для парфумерного виробництва. Частина цієї сировини, імовірно за сприяння Береніки, могла потрапити до мендеських парфумерів і відповідно – посприяти підвищенню добробуту ному.

Таким чином, жінкою, зображеною на популярних у Тмуїсі морських мозаїках повинна бути саме Береніка, з чиїм іменем мендесці пов'язували постачання їхнього ному дешевими заморськими ароматичними речовинами. При цьому, скоріше за все мендеська інтерпретація сюжету цих мозаїк суттєво відрізнялася від авторського задуму, пов'язаного з пропагуванням птолемеївської морської могуті.

Ключові слова: *Тмуїс, Береніка II, Птолемей III, Мендеський ном, мендеські пахощі, Хатхор, Хатмехіт.*

Andrii Zelinskyi*, DSc (History), State institution Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine*
Андрій Зелінський*, д.і.н., Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»*
ORCID ID: *https://orcid.org/0000-0003-0214-4625*

Received: *11-10-2021*
Advance Access Published: *December, 2021*